

Arkivsak. 200800031
Arkivkode ArkivKode
Saksbehandler Siv Nerموen

Saksgang	Møtedato	Saknr
Fylkesutvalget	21.04.2009	44/09

HØRING - "PÅ LIVETS VEI" PILEGRIMSMOTIVET - ET NASJONALT UTVIKLINGSPROSJEKT

Fylkesutvalget har behandlet saken i møte 21.04.2009 sak 44/09

Fylkesrådmannen la fram nytt forslag til saksinnstilling.

Fylkesutvalget fattet slikt enstemmig

VEDTAK

Fylkesutvalget slutter seg til fylkesrådmannens endrede forslag til høringsuttalelse til utredningen
PÅ LIVETS VEI – Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt.

OPPLAND
fylkeskommune

Arkivsak-dok. 200800031-84
Arkivkode C52
Saksbehandler Frode Sannum

Saksgang
Fylkesutvalget

Møtedato
21.04.2009

**HØRING - "PÅ LIVETS VEI" PILEGRIMSMOTIVET - ET NASJONALT
UTVIKLINGSPROSJEKT**

Forslag til

VEDTAK

Fylkesutvalget slutter seg til fylkesrådmannens forslag til høringsuttalelse til utredningen PÅ LIVETS VEI – Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt.

Bernt Tordhol
Fylkesrådmann

Frode Sannum
Rådgiver

SAMMENDRAG

Det er lagt frem en utredning om nasjonal pilegrimssatsing med utgangspunkt i Nidarosdomen som pilegrimsmål. En rekke tiltak foreslås iverksatt. I denne høringsuttalelsen understrekes det innledningsvis at det er svært positivt at Kultur- og kirkedepartementet tar et så omfattende initiativ.

Det gis en grundig innføring i pilegrimsfenomenet og beskrivelse av pilegrimssatsinger i vårt land hittil. I beskrivelsene av dagens nasjonale situasjon, er det unøyaktigheter og mangler som ikke kommenteres nærmere.

Utredningens oppmerksomhet er i svært stor grad rettet mot pilegrimsvandrerne som har religiøse motiver for sin vandring. Tilsvarende lite oppmerksomhet er rettet mot den store målgruppen som har andre motiver for sin ferd langs pilegrimsledene. Søkelyset blir i liten grad satt på mulighetene for verdiskaping.

Svært mange tiltak foreslås. Noen form for prioritering eller kriterier for prioritering er ikke foreslått. I praksis må prioriteringer tvinge seg frem. I første fase taler mye for at leden fra Oslo til Trondheim bør prioriteres.

Naturlig nok står infrastruktur i form av overnattings- /bevertningsmuligheter og pilegrimsleder sentralt. En svakhet er at satsingene på overnattings- /bevertningsmuligheter så ensidig er rettet mot det helt enkle, det vil si mot en ganske snever målgruppe. Det offentlige bør ha ansvaret for ledene. Ansvaret kan fortrinnsvis legges til kommunene. Det betinger at det opprettes tilskuddsordninger slik at kommunene kan ivareta ansvaret. Samspillet mellom offentlig og frivillig sektor er viktig å stimulere.

Det foreslås opprettet et pilegrimsfond som kan benyttes til infrastruktur m.m. Men det sies ikke noe om størrelse og heller ikke om hvordan det skal kunne brukes. Derfor er det vanskelig å vurdere dette forslaget.

En struktur med et nasjonalt og regionale pilegrimssentre foreslås etablert. Det nasjonale senteret foreslås lagt til Trondheim. Tre av åtte regionale sentre foreslås lagt til Oppland. Sentrene skal sikre lokal forankring gjennom oppgaver de blir tillagt. Det foreslås opprettet en hel stilling som pilegrimsprest ved det nasjonale senteret og halve stillinger ved de regionale sentrene. Finansiering skal etter forslaget skje etter knutepunktsmodellen, dvs med 60% på staten og 40% på regionen. Både forslaget om sentre og finansieringsmodellen hilses velkommen. Likevel vil det være en økonomisk utfordring å finansiere tre regionale sentre i Oppland. Dette må vurderes særskilt. Uten nærmere begrunnelse foreslås det at eiendommene der sentrene skal stå, skal eies av Opplysningsvesenets fond. Uten å se begrunnelsen er det vanskelig å ta stilling til dette forslaget.

Det slås fast at Pilotprosjekt Pilegrimsleden som inngår i Miljøverndepartementets verdiskapingsprogram gjør et viktig arbeid for pilegrimssatsingen. Det er derfor underlig at prosjektets erfaringer og den innsats det kan gjøre i oppstartingsfasen vektlegges sterkere. Prosjektet avgir egen høringsuttalelse.

I fremtiden bør ansvaret for den nasjonale pilegrimssatsingen samles i ett departement for å sikre en effektiv og forutsigbar driftsmodell.

SAKSINNSTILLING

Bakgrunn, oppdrag, rammer

Statsråd Trond Giske tok i januar 2008 initiativ til å etablere et prosjekt for nasjonal pilegrimssatsing med utgangspunkt i Nidarosdomen som pilegrimsmål. Utredningen fra dette

prosjektet bærer hovedtittelen *På Livets vei* og undertittel *Pilegrimsmotivet – et nasjonalt utviklingsprosjekt* og er nå sendt ut på høring.

I mandatet for prosjektet heter det blant annet:

Planen skal inneholde målsettinger, tiltak og en videre handlingsplan.

Prosjektet skal danne grunnlaget for en nasjonal satsing på pilegrimsmotivet.

Prosjektet skal skape bred interesse og deltakelse i pilegrimssatsingen.

I prosjektutredningen gis flere grunner til interessen for å satse på utvikling av pilegrimsmotivet nå. Det pekes på at pilegrimsvandringene i dag opplever en form for renessanse. Og: *Pilegrimsorganisasjonene i Norge, Sverige, Danmark og i de andre europeiske land vil kunne utvikle et pilegrimskonsept som gir sammenhengende vandringer fra Spania og Italia i sør til Norge og Sverige i nord, – . Mange mennesker i den vestlige verden har i dag en privatøkonomi som gir store muligheter for valg av reisemål, og innholdet i reisene blir stadig viktigere. Individualisme og ønsket om selvrealisering blir mer fremtredende, og: *Motivet for reisen blir derfor kanskje ikke å se nye steder, men å oppdage og å utvikle seg selv som menneske.**

Prosjektutredningen er nå sendt en rekke instanser til høring, blant annet Oppland fylkeskommune og de berørte kommunene i Oppland.

Innledningsvis må det understrekes at det er svært positivt at Kultur- og kirkedepartementet tar et så omfattende initiativ på pilegrimsområdet.

Pilegrimsfenomenet □ historisk forankring □ en renessanse

Pilegrimsvandring er en gammel tradisjon – også i Norge. Allerede fra rundt 1070 finnes en beskrivelse av pilegrimsveien til Nidaros. Pilegrimsvandringene i Norge er knyttet til Olav Haraldsson som helgen. I middelalderen ble mer enn 300 kirker og klostre viet til Olav. Det er gjort tusenvis av mynter og pilegrimsmerker av Olav som helgen.

Biskop Finn Wagle uttalte i 2008 at: *Olavsarven handler om sammenhengen mellom fortid, nåtid og fremtid. I Olavsarven finnes en spiritualitet som har bærekraft den dag i dag – Ifølge Wagle kan Olavs ferd den siste sommeren fra Novgorod gjennom Sveariket over Kjølen mot Stiklestad forstås som en pilegrimsferd.*

Pilegrimsvandring som en religiøs reise er en universell handling man finner i mange kulturer, tradisjoner og religioner. Den kristnes pilegrimsreise vokste ut av ønsket om å besøke steder der Vårherre levde, virket og døde. Senere ble virksomheten utvidet til også å omfatte apostlene og deres relikvier, deretter martyrene og senere helgener. Alle verdensreligionene har viktige pilegrimsmål. Jerusalem og Roma var de viktigste tidlige pilegrimsmålene. I middelalderen var Nidaros det viktigste pilegrimsmål i Norden, de fleste gjorde botsreiser til Hellig Olavs skrin.

I utredningen pekes det på at: *Religion er historisk sett nært knyttet til turismen. Noen av våre mest populære turistmål er egentlig gamle hellige mål. Pilegrimer på vei til for eksempel tempelet Jerusalem, var egentlig verdens første turister. Faktum er at pilegrimsbergene i Europa var forgjengerne til dagens moderne hoteller. Religiøs turisme er sunn turisme, og det er en bevisst turisme – her har reisen et mål og en mening.*

Opp gjennom middelalderen utviklet det seg faste veiruter som pilegrimene helst fulgte. Dagens pilegrimsleder i Norge er turveier basert på tradisjonen fra Middelalderen. Etter initiativ fra Fylkesmannen i Oppland (og ikke Miljøverndepartementet slik det står i utredningen) i samarbeid med blant andre Oppland fylkeskommune igangsatte Miljøverndepartementet høsten 1992 arbeidet med kartfesting, rydding og merking av pilegrimsledene i Norge med "Prosjekt Pilegrimsleden" under ledelse av Direktoratet for naturforvaltning og Riksantikvaren. Her ble det gjort et grunnleggende og viktig arbeid. Den første leden gikk fra Oslo gjennom Oppland til

Trondheim og Stiklestad. Den var ferdig og ble åpnet i 1997. Den lengste delen av leden går gjennom Oppland og fylkeskommunen sto sentralt i arbeidet med prosjektleder. Siden har mange leder blitt ryddet og merket.

Om utredningen

Utredningen har en omfattende beskrivende del, ca 150 sider, mens de siste 30 sidene er viet anbefalinger. Den beskrivende delen gir en informativ innføring i pilegrimsfenomenets grunnlag og historikk og en oversikt over status i Norge og i noen andre utvalgte land.

Detaljeringsnivået er varierende gjennom utredningen. Beskrivelsen av status pr i dag har mangler og inneholder en del feil. I denne uttalelsen fra Oppland fylkeskommune har vi ikke sett det som vår oppgave å kvalitetssikre informasjonen. Det er grunn til å reise spørsmål ved om formålet med situasjonsbeskrivelsene er å dokumentere eller om det er å gi et godt grunnlag for målrettet satsing fremover.

Siden pilegrimsleden mellom fra Oslo til Trondheim og Stiklestad ble åpnet i 1997 er det gått mer enn ti år. Flere pilegrimsleder er blitt åpnet. Det er overraskende at utredningen legger så liten vekt på pilegrimssatsingen i dette tidsrommet. Pilotprosjekt Pilegrimsleden inngår som ett av 11 prosjekter i Miljøverndepartementets "Verdiskapingsprogrammet på kulturminneområdet" 2007 – 2010. Mål og samarbeidspartnere er listet opp, men det er ikke sagt noe om innholdet i prosjektet og de erfaringer som gjøres. Det er i det hele tatt beklagelig at utredningen ikke forsøker å gi en samlet oversikt over de erfaringer som er gjort i pilegrimssatsingen hittil. Hvilke utfordringer står vi overfor, når det nå legges opp til en sterkere satsing på pilegrimsmotivet. Det kan sikkert hevdes at de tiltakene som foreslås, bygger på erfaringene som er gjort. Men sammenhengene blir uklare. Det gjør det også vanskelig å prioritere mellom de foreslåtte tiltakene.

Gjennom hele utredningen er ønsket om å skape fornyet interesse for den kristne pilegrimstradisjonen sterkt vektlagt. Dette er viktig. Men slik interessen for pilegrimsvandringer har utviklet seg i senere tid, burde menneskets ønske om opplevelse i videre forstand vært viet mye større oppmerksomhet. For dagens mennesker gir pilegrimsvandringen store muligheter for rekreasjon, refleksjon og erkjennelse og ikke minst naturopplevelser. Søkelyset burde i mye sterkere grad og på en mer systematisk måte vært rettet mot tiltak som omhandler tilrettelegging for naturopplevelser, kobling mot kulturminner og historie, verdien for folkehelse og hvordan samarbeid med et verdibasert reiseliv kan utvikles. Selv om mange av tiltakene som foreslås, åpenbart vil ha betydning i denne sammenheng burde også andre tiltak blitt vurdert og innretningen på enkelte av de foreslåtte, endret.

Det er naturlig at innhold som skal utvikles, knyttes til pilegrimsmotivet og dets opprinnelse. Dette er også en måte å skape bredere interesse for pilegrimstradisjonens religiøse opprinnelse på. I dagens samfunn vil likevel pilegrimsvandringer kunne ha interesse for langt flere enn de spesielt religiøst interesserte. Ja, sannsynligvis er de som er opptatt av rekreasjon, refleksjon og naturopplevelser på et bredere grunnlag i flertall. Med tanke på verdiskaping knyttet til pilegrimsvandringene er disse gruppene særdeles viktige. I disse gruppene vil det trolig være mange som er villig til å betale for høyere standard på overnatting/bevertning og kulturtilbud. Utredningen har i liten grad ofret disse gruppene behov oppmerksomhet.

Det er overraskende at de muligheter pilegrimsledene gir for verdiskaping er viet så liten oppmerksomhet. Dette kommer også til uttrykk ved at Prosjekt Pilegrimsleden som er et prosjekt i Miljøverndepartementets verdiskapingsprogram, bare så vidt er nevnt i den beskrivende delen. En skulle tro at de erfaringene som gjøres i dette prosjektet ville være verdifulle generelt og for å vurdere grunnlaget og mulighetene for verdiskaping spesielt.

Om anbefalingene

Utredningen foreslår en rekke tiltak der: *Målet er å skape en god modell for forvaltning, utvikling og fornying av pilegrimstradisjonene i Norge, der en viktig del er samarbeid med internasjonale miljøer.* Det er nedfelt i alt 7 forutsetninger som må oppfylles for at målene skal nås. Det er ikke vanskelig å være enig i at dette er sentrale forutsetninger. Med utgangspunkt i forutsetninger foreslås 64 forskjellige tiltak. Tiltakene er en samling av stort og smått og gir en oversikt over alle tiltak som bør gjennomføres. Utredningen hadde stått seg på en konsentrasjon om færre tiltak og da de tiltakene som er viktigst for å gi måloppfyllelse. Mindre vesentlige tiltak kunne for eksempel vært samlet i en idékatalog eller noe lignende.

Det er estimert et utgiftsbehov fordelt over årene 2010 – 2012, og utgiftene er fordelt mellom stat, fylkeskommuner og kommuner. Utredningen favner vidt innen alle tiltaksområdene. Noen prioritering er ikke gjort. Det er ikke gjort noe forsøk på å skille mellom hva som er viktig og mindre viktig. Spørsmålet om kriterier for å gjøre prioriteringer er heller ikke berørt. Prioriteringer vil sannsynligvis tvinge seg frem. Av flere årsaker, ikke minst av hensyn til behovet for synlighet i første fase av satsingene, bør leden fra Oslo til Trondheim prioriteres.

I sin modell for forvaltning, utvikling og fornying av pilegrimstradisjonen foreslår utredningen tiltak som gjelder:

- Innhold
- Infrastruktur, herunder
  - Vedlikehold av ledene, spesielt hva gjelder rydding og vedlikehold
  - Overnattings-/bevertningsmuligheter
- Interesseskaping, informasjon, markedsføring
- Organisering

Men utredningen er ikke systematisert slik. Tiltakene synes ikke å være organisert etter en klar overordnet struktur. Dette gjør det litt uoversiktlig å orientere seg i tiltaksfloraen.

Om tiltakene

Denne uttalelsen er konsentrert om de tiltakene som anses mest vesentlige for å oppnå det definerte målet, jfr ovenfor.

1. Medlemsorganisasjon

En medlemsorganisasjon foreslås opprettet. Det virker fornuftig. Men når det pekes på at pilegrimsbevegelsen er en grasrotbevegelse der pilegrimmodellen må bygges nedenifra, og organisasjonsmodellen beskrives i en offentlig bestilt utredning og den nasjonale lederen foreslås å ha tilhold ved det nasjonale pilegrimssenteret, kan en reise spørsmålet med konsistensen i tankegangen. Vil man en ha en medlemsorganisasjon som springer ut fra grasrotbevegelsen, vil det naturlige være at organisasjonen bygges og struktureres gjennom engasjementet i denne bevegelsen.

2. Infrastruktur

Under avsnittet infrastruktur foreslås tiltak knyttet til overnatting/beværtning og pilegrimsleder. Både når det gjelder muligheter for overnatting og beværtning er de foreslåtte tiltakene rettet mot pilegrimen som ønsker spesielt rimelige løsninger (tiltak 2a og 2b). Selv om det i dag finnes et nettverk av overnattings-/bevertningsmuligheter, er det mange hull som må fylles. Små etableringer med lite inntjeningspotensial faller utenfor dagens virkemiddelapparat. Derfor er det viktig å etablere formålstjenlige stimuleringsordninger. Utredningen ser ut til å gå inn for at det finnes overnattingsmuligheter langs hele leden med samme pris. Den prisen som antydes vil kreve tung subsidiering. Tilskuddsordninger vil være helt avgjørende for å få dette til. Et

fond, slik det skisseres, kan være en god løsning forutsatt at det tilføres tilstrekkelig kapital. Men så viktig som tilførsel av kapital vil være for å gjennomføre mange av de sentrale tiltakene, burde forslaget om pilegrimsfond vært utredet.

I reiselivssammenheng er pilegrimen et smal målgruppe som selv med stimuleringsordninger vil gi drivere økonomiske utfordringer. Et annet forhold er at en stor og i verdiskapingsperspektiv viktig målgruppe er de vandrere som har andre motiver for sine vandringene enn pilegrimen. Denne gruppa har andre ønsker om komfort, men er ikke nevnt i tiltakssammenheng. I det hele tatt er det en svakhet i utredningen at behovet for mangfold i overnattingstilbudet ikke er nærmere vurdert.

I utredningen heter det at: *Å holde pilegrimsledene åpne på en forsvarlig måte er et offentlig ansvar.* Og under tiltak 2c foreslås ansvaret for drift av ledene lagt til kommunene, og: *— alle kommuner med pilegrimsled må bevilge midler til rydding og drift av ledene samt ha en kontaktperson for dette arbeidet.* Det sies at: *Hittil har det i stor grad vært lokale "ildsjeler" som har holdt pilegrimstraséene ved like uten vederlag.* Dette gir ikke et dekkende bilde av situasjonen i Oppland. Og Oppland er et av de fylkene som har lengst erfaring med vedlikehold og drift av pilegrimsleder. Det er kommunene som har hatt ansvar for drift og vedlikehold av de godkjente ledene. Kommunene ivaretok dette ansvaret i ulik grad. Det måtte et spleiselag til mellom kommunene og fylkeskommunen for dekning av utgiftene for å få til en tilfredstillende praksis. Når det gjelder praktisk gjennomføring, har kommunene i stor grad inngått avtaler med lag, foreninger og enkeltpersoner i form av betalte oppdrag.

Samspeillet mellom offentlig og frivillig sektor er viktig å sikre i videreutviklingen av pilegrims-satsingen. Dette betones også i utredningen. At kommunene får ansvaret for drift og vedlikehold av pilegrimsledene synes hensiktsmessig. Men basert på erfaringene i Oppland er det også avgjørende at kommunene for tilskudd til å ta sitt ansvar.

De øvrige tiltakene under pkt 2 ser en ingen grunn til å kommentere nærmere.

3. Pilegrimsprester

Det foreslås opprettet stillinger som pilegrimsprester ved hhv det nasjonale og de regionale pilegrimssentrene med nøkkelrolle i utviklingen av det spirituelle og åndelige innholdet i pilegrimsvandringene. Ved det nasjonale pilegrimssenteret foreslås en hel stilling og ved hvert av de regionale sentrene en halv stilling. Det er positivt at det foreslås satset så vidt sterkt på stillinger som kan bidra til videreføring av pilegrimsvandringenes opprinnelige formål inn i vår tid.

4. Nasjonalt pilegrimssenter

Utredningen foreslår et nasjonalt senter ved pilegrimsmålet, Nidarosdomen. Senteret foreslås i sin helhet finansiert med midler fra Kultur- og kirke departementet. Det foreslås ansatt en daglig leder ved senteret. Oppgavene for senteret og pilegrimspresten er nærmere beskrevet i utredningen.

På bakgrunn av Nidarosdomens historiske rolle som mål for pilegrimsvandringene er det naturlig å legge det nasjonale senter hit. For å understreke pilegrimsvandringenes opprinnelige idè er det også riktig å knytte en pilegrimsprest til senteret. Oppgavene for senteret og for pilegrimspresten ser en ingen grunn til å kommentere nærmere.

Nærmest i en bisetning foreslås eiendommene for det nasjonale og de regionale pilegrimssentrene overført til Opplysningsvesenets fond uten nærmere begrunnelse. Nødvendigheten av dette forslaget er ikke godtgjort. Det sies heller ikke noe om hvordan

fondet stiller seg. En stiller seg derfor uforstående til forslaget. Det kan vel uansett ikke være avgjørende hvem som eier eiendommene dersom langsiktig drift er sikret.

5. Regionale pilegrimssentre

Den lokale forankringen for pilegrimssatsingen er helt avgjørende for å få en positiv utvikling, heter det i utredningen. Dette utsagnet er det ikke vanskelig å slutte seg til. Videre heter det: Derfor må et nasjonalt pilegrimnettverk ha sterke kompetansesentra i regionene med nær tilknytning til lokalmiljøene og ledene. Uten tvil er dette et godt forslag som støttes. Når det sies at: Pilegrimssatsingen trenger strategisk plasserte fyrårn, bl.a. for å gi god oppmerksomhet, og for at satsingen skal bli bærekraftig og langsiktig er det bare å sin tilslutning.

Det foreslås opprettet åtte regionale pilegrimssentre. Av disse er tre i Oppland, Granavollen, Dale-Gudbrands Gard og Dovre. Driften av sentrene foreslås finansiert etter knutepunktmodellen, med 60% statlig finansiering og 40% regional finansiering, med 20% for fylkeskommune og 20% for kommune. Skal det opprettes sentre i samsvar med forslaget, vil det være avgjørende at staten tar ansvar for størstedelen av finansieringen.

Det er gledelig at det åpnes for tre sentre i Oppland. Om fylkeskommunen har økonomi til å satse så tungt, må imidlertid fylkeskommunen sammen med de berørte kommunene vurdere særskilt. Hvilken takt de eventuelt skal opprettes i og om det er hensiktsmessig å opprette dem som tre selvstendige sentre, må også gjøres gjenstand for nærmere vurdering.

I utredningen er det også fremmet idèer om innholdet ved det enkelte senter. Disse må vurderes nærmere når konkrete planer skal utarbeides. En ser ingen grunn til å kommentere dem nærmere her.

6. Godkjenning/autorisasjon

Under dette punktet har en ikke andre kommentarer enn at det må utarbeides en betryggende godkjenningsordning slik det foreslås. Godkjenningen bør være slik at den må fornyes med faste mellomrom. Fylkeskommunene bør ha godkjenningsmyndighet for omlegging av leder.

7. Åpne kirker

8. Etablering av utvalg

9. Kultur og forskning

10. Internasjonalt arbeid

11. Informasjon/Markedsføring

12. Tilskuddsordninger

13. Pilegrimsvandringer, særskilte opplegg

14. Nidaros pilegrimsgård

Under disse punktene, der mange av tiltakene går ned på detaljplanet, har en bare mindre kommentarer. Det foreslås et nasjonalt pilegrimsutvalg. Dette bør gjenspeile bredden i målgruppen satsingen retter seg mot. De regionale pilegrimssentrene må være representert. Innhold knyttet til pilegrimssatsingen vektlegges. Det er positivt, likeledes at det foreslås stimuleringsordninger i form av tilskuddsordninger. Informasjon og markedsføringstiltak blir viktige. Utredningen foreslår en rekke tiltak under dette punktet. Et nettsted for pilegrimrelatert informasjon er det naturlig å utvikle med utgangspunkt i Pilotprosjekt Pilegrimsleders www.pilegrim.info.

15. Pilotprosjekt Pilegrimsleden

Det slås fast at Pilotprosjekt Pilegrimsleden gjør et viktig arbeid for utviklingen av pilegrimstradisjonene. Prosjektet foreslås styrket i 2010. Dette er prosjektets siste år. Det er lite trolig at det nasjonale pilegrimssenteret er operativt så tidlig. For å unngå et vakuum bør derfor Pilotprosjekt Pilegrimsleden forlenges til 2012. Dette gir også bedre muligheter for overføring av de viktige erfaringene som prosjektet har gjort til det nasjonale senteret og dermed til den permanente organisasjonen.

Avslutningsvis er det grunn til å understreke at ansvaret for den nasjonale pilegrimssatsingen i fremtiden bør samles i ett departement for å sikre en effektiv og forutsigbar driftsmodell.